

CSITE ANDRÁS

A „szántói” modell

A helyi gazdaság eltartókéességének növekedése
és az ezt kiváltó tényezők Zalaszántón 1790-1850 között*

Bevezetés: problémák és kutatási tradíciók

A magyarországi gazdaságtörténeti irodalom az utóbbi három évtizedben elsősorban a magyar gazdaság 19-20. századi növekedésének elemzésére koncentrált.¹ Kiemelkedő jelentőségűnek tekinthető, hogy ezen kutatások eredményeként sikerült kimutatni a magyar gazdaság későn induló iparosodásának sajátosságait (szektorális jellegzetességek: élelmiszeripar nagy szerepe; növekedési ráták: a Ciszaján és a magyar tartományok gazdasága közötti komplementer jellegű illeszkedés stb.). Ezek az elemzések elsősorban a 19. század második felére vonatkoztak, s az ezen időszakot megelőző korszak egyrészt mint viszonyítási alap, másrészt mint a növekedés megalapozása került elemzésre.

Az 1980-as évtized végén megjelent ugyanakkor az a nézet is,² hogy a modern gazdasági növekedés már az 1830-as évektől kezdődött, s ebben kiemelkedő szerepe volt az ekkor meginduló osztrák iparosodásnak. Mindezzel implicite az is világossá vált, hogy a feudális-ként jellemzett intézményrendszer kellőképpen rugalmas volt, legalábbis annyira, hogy képes volt a megnövekvő kereslethez való alkalmazkodásra, az erőforrások kereslet motiválta átcsoportosítására.

Az 1980-as években a közgazdaságtanban a neoinstitucionalista iskola térhódításával ugyanakkor új hangsúlyok, fogalmak és elemzési eszközök jelentek meg, melyek az indusztrializációra vonatkozó nézetek átgondolására készítették a kutatókat. Különös jelentőséggel bír, hogy Douglass C. North³ nyomán a gazdaságtörténeti elemzésekben új kutatási irányok tűntek fel, melyek közül a magyar gazdaság vizsgálata szempontjából talán a kormányzati szerepvállalás, az állami gazdaságssabályozás bír legnagyobb jelentőséggel.

E kutatások közül kiemelkedik John Komlos,⁴ aki a népesedési és termelési folyamatok együttes vizsgálatát kiegészítette a kormányzati beavatkozás elemzésével, s bizonyította, hogy a Habsburg Monarchiában az 1750-1770-es években sikerrel megakadályozott népe-

* Tanulmányom a „Zalaszántó gazdasága és társadalma 1790-1850” című, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen készült egyetemi doktori értekezésem rövidített és átdolgozott változata. A problémakör egyes részeit – tekintettel a terjedelmi korlátokra – ki kellett hagynom a tanulmányból, s érvelésemben csak az általam legfontosabbnak tartott részekre összpontosítottam. Kutatómunkám során nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Benda Gyulának, John Komlosnak, Kövér Györgynek, Sasfi Csabának és Vári Andrásnak.

¹ Berend T. I. – Ránki Gy.: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972.; Berend T. I. – Ránki Gy.: Európa gazdasága a 19. században 1780-1914. Budapest, 1987.; Berend T. I. – Szuhay M.: A tőkés gazdaság története Magyarországon. Budapest, 1983.; Komlos, J.: Nutrition and economic development in the eighteenth-century Habsburg Monarchy. Princeton, New Jersey, 1989. (a továbbiakban: Komlos 1989.); Katus L.: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967.; Komlos, J.: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest, 1990.; Komlos, J. (ed.): Economic development in the Habsburg Monarchy and in the successor states. East European Monographs, Boulder, 1990.

² Kaposi Z.: Magyarország gazdaságtörténete. I. 1700-1830. JPTE, Pécs, 1992.

³ North, D. C.: Structure and change in economic history. New York, 1981. (a továbbiakban: North)

⁴ Komlos 1989.

sedési válság magyarázatában kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk a központi kormányzat erőfeszítéseinek. Komlos „osztrák” modellje elsősorban a megtermelt jószágok olyan állam által befolyásolt újraclosztását összegzi, melyben a népesedési válságok kockázata a korábbinál kiterjedtebb és megváltozott szerkezetű állami beavatkozás hatására csökken. Könyvében a magyar gazdaság – elsősorban a magyar mezőgazdaság – szerepét abban látja, hogy az 1750-1770-es évek malthusiánus fenyegetettségében pótlólagos élelmiszer-szállítással segítette elő a cislajtán gazdaság megerősödését, és így a népesedési válság elkerülését. Komlos ugyanakkor kevés figyelmet szentel az abszolutista kormányzati politika magyarországi hatásainak. Írásából kikövetkeztethető, hogy elsősorban a cislajtán területeken megvalósuló kormányzati intézkedések egyrészt a piaci aktorok számára a korábbi mértéknél nagyobb szabadságot adtak (főképpen az ipar területén, s ezzel az iparosodási folyamatot segítették elő), másrészt az úrbéres népcesség javára történt jövedelem-átcsoportosítás (földesúri szolgáltatások csökkentése, illetve korlátozása) sikeresen akadályozták meg a népesedési válságot. Amint a regnáták magasságára vonatkozó adatokból kiderül, Magyarországon is fenyegetett a népesedési visszaesés a század 50-es és 70-es évei között, azonban nem nyerünk világos képet Komlos érveléséből arra vonatkozólag, hogy vajon mi hatott a népesedési válság elkerülésének irányába. A kormányzati intézkedésekkel szembeni ellenállást a szakirodalom részletesen tárgyalta már, s tudjuk azt is – erre Komlos is kitér –, hogy I. Ferenc császár és király uralkodása alatt a reformok elakadtak, s lényeges intézményi átalakulás csak a 19. század negyvenes éveitől kezdve valósult meg. Különösen érdekessé válik a probléma, ha figyelembe vesszük, hogy Írország és Anglia gazdasági kapcsolatai jelentős hasonlatosságokat hordoznak a magyar-cislajtán kapcsolatokkal. Írországból viszont az 1840-es években az európai történelem eddig utolsó népesedési válsága zajlott le. Komlos válasza erre a problémára az, hogy az ír-angol kapcsolatokban a piaci jellegű elemek domináltak, míg a Habsburg Birodalomban az állam szerepe sokkal jelentősebb volt. Ez azt is jelenti, hogy egy fejlettebb gazdaság integrálására nem biztos, hogy a piaci rendszer a legmegfelelőbb.

Véleményem szerint azonban mindez nem elegendő a korabeli magyar gazdaság sikerének – legalábbis a népesedési válság elkerülésének – magyarázatául, hiszen nem tudjuk, hogy a gazdaság eltartóképesége milyen tényezők együtthatásának eredményeképpen emelkedett olyan mértékűvé, hogy nem csupán a hazai, de a cislajtán lakosság egy részének élelmezését is magára tudta vállalni. Itt különösen figyelemre méltó az a tény, hogy Magyarországon időnként fel-felbukkantak élelmezési válságok (például 1816-ban), ezek regionális jellegűek maradtak. Vagyis feltételezhető, hogy nem volt zökkenőmentes a mezőgazdaság közelítése a termelési lehetőségek határához, továbbá az is kérdéses, hogy a kormányzat politikájának csak pozitív hatásai voltak-e.

De vajon mi hatott akkor a gazdasági átalakulás irányába? E tanulmányban egy cser-tanulmányon keresztül kísérletet teszek egy település, Zalaszentő (Zala vm.) gazdaságában 1790-1850 között⁵ végbement átalakulás bemutatására, s annak bizonyítására, hogy a túl-

⁵ A tanulmány időbeli lehatárolásaképpen azért választottam 1790-et és 1850-t, mert azok két alapvető állami-intézményi változás közötti időszak két határpontjának tekinthetők. 1790 a Mária Terézia és II. József uralkodása alatt végbement változások – melyek az állami gazdasági szerepvállalás megnövekedését hozták – zárópontja. A keszthelyi uradalom életében is 1790 környékére tehető az az igazgatási fordulat, melynek legfőbb kiváltója Festetics György gróf hadseregéből történő eltávolítása és ezt követő „elmerülés” gazdaságának megújításában. A végső időpontként 1850-et tüntettem fel, s ezzel azt kívántam jelezni, hogy a forradalom és szabadságharc időszaka alatt bekövetkezett intézményi változásokat a reformkori változások szerves részének tekintem. A kutatómunka során elemzett levéltári források egy része lehetőséget teremtett arra, hogy a vizsgált időbeli intervallumát 1790 előttről és 1850 utánra is kiterjesszem. Így a népesedési folyamatok elemzésekor az 1790 előtti anyakönyveket is elemeztem, a birtokviszonyok rekonstrukciójakor pedig mind a József kori kataszteri összeírást, mind pedig az 1853-as földelkülönözési összeírást felhasználtam. A kutatás során segítségemre voltak a Benda

népcesedés jeleit mutató gazdasági egységben sikerrel hajtottak végre olyan termelési-technológiai és üzemszervezési átalakításokat, melyek a település népességeltartó-képességét a vizsgált időszak végére jelentősen megnövelték.

Az utóbbi évtizedek magyarországi gazdaságtörténeti kutatásaiban a 18. század végén, a 19. század első évtizedeiben végbement agrárátalakulás hol több, hol kevesebb figyelmet kapott. A második világháború előtti kutatásokban⁶ – s közülük is elsősorban a Domanovszky-iskola tagjainak írásaiban – megjelent az a gondolat, hogy a magyar mezőgazdaságnak a 18. század második felében meginduló megújulása, Wellmann Imre szavaival az „új mezőgazdaság” megjelenése,⁷ a hazai uradalmak átalakulásával szorosan összefügg. Az ötvenes években a gazdaságtörténet-írásban végrehajtott marxista fordulat eredményeként a kutatók (Pach Zsigmond Pál, Szántó Imre) figyelmé elsősorban a paraszti népesség felé fordult, és az a tézis nyert általános elfogadást, hogy a magyar gazdaság teljesítménye vizsgálati időszakunkban elmaradt a nyugati országokétól, melyet a második jobbágyság intézményének kialakulása és fennmaradása magyaráz. A marxisták tehát makrointézményi magyarázatát adták a fejlettségbeli lemaradásnak. A hatvanas évektől meginduló új gazdaságtörténeti kutatási programokban (például Berend T. Iván, Ránki György, Szuhay Miklós) a 19. század első fele kevés figyelmet kapott, a nemzetközi trendekhez illeszkedően a század második felére, a „take-off” időszakára helyeződött a hangsúly. Az uradalomkutatás – építkezve a háború előtti hagyományra – a hetvenes évektől Tóth Tibor munkásságával⁸ új szakaszába lépett, s a nagybirtokról a nagybirtoküzemre való áttérés tézisének felállításával a 18. század végén, a 19. század első felében tapasztalt mezőgazdasági átalakulás új magyarázatot kapott. Ezáltal sikerült bizonyítani, hogy a magyar mezőgazdaság a késő feudális intézményi viszonyok közepette is jelentős megújulási potenciállal rendelkezett. Mások, így például Orosz István,⁹ Köbli József¹⁰ pedig azt mutatták ki, hogy egyes termékek (például a bor) előállítására és kereskedelmére a késő feudális intézményrendszeren kívül folyt.

Tóth Tibor a nagybirtokról a nagybirtoküzemre való áttérésről kialakított modelljében a következő jellegzetességeket különítette el:

- a majorsági kezelésben levő földterületek nagysága megnő, nagy birtoktesteket alakítanak ki és megváltozik a művelési kultúra;
- a jobbágygazdaságok természetes szolgáltatásai megnőnek, a pénzbeliek visszaszorulnak, így a nagybirtoküzemek által értékesített javak jelentős része a paraszti üzemből származik;
- a megnövekedő speciális munkacső-szükséglet jelentős részét bérmunkából biztosítják, kiépítik az új kultúrákhoz szükséges infrastruktúrát, az álló- és forgóeszköz-állomány nő;
- a majorsági üzemben dolgozók létszáma megemelkedik, sajátos uradalmi népesség alakul ki, melynek fontos csoportja a profi birtokigazgató réteg;
- új számviteli rendszert léptetnek működésbe.

Gyula vezette kutatócsoportnak az uradalom más településeire vonatkozó vizsgálatainak eredményei, melyek jelentős része az 1790 előtti időszak folyamatait tárgyalja.

⁶ Bakács I.: Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században. Budapest, 1930. (a továbbiakban: Bakács); Wellmann I.: A gödöllői Grassalkovich uradalom. Budapest, 1933. (a továbbiakban: Wellmann 1933.); Gerendás E.: Az esztergomi főkapitány garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Budapest, 1934. (a továbbiakban: Gerendás)

⁷ Wellmann I.: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Budapest, 1979.

⁸ Tóth T.: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Budapest, 1978. (a továbbiakban: Tóth 1978.); Tóth T.: Ellentét vagy kölcsönösség? Budapest, 1980. (a továbbiakban: Tóth 1980.)

⁹ Orosz I.: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. Agrártörténeti Szemle, XVII. 1975/1-2. 25-41.

¹⁰ Köbli J.: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? Medvetánc, 1985/2-3. 17-38.

Egy korábbi munkámban¹¹ kimutattam, hogy az egyes magyarországi nagybirtokok nagybirtoküzemmé válása eltérő időszakban ment végbe (Gödöllő és Keszthely az 1790-es években, Mernye az 1820-as években), de kevés figyelmet fordítottam a kiépülő nagybirtoküzem és a paraszti kisgazdaságok interakciójára, azaz arra a kérdésre, hogy a helyi gazdaság eltartóképességét miként befolyásolta a nagybirtoküzem kiépülése, és ez milyen új lehetőségeket és korlátokat teremtett a kisgazdaságok számára. E dolgozat elkészítését megelőző kutatómunka során összekapcsoltam az uradalom központú megközelítést a demográfiai elemzések településközpontú megközelítésével. Vizsgálódási terepül a Feszteticsi keszthelyi uradalmának egy szervezeti egységéhez, a szántói ispánsághoz számos szállal kapcsolódó települést, Zalaszántót választottam, s a helyi gazdaság eltartóképességének elemzését az ispánság és a község együttes vizsgálatával végeztem el.

A kutatómunka során három kutatási irányzat eredményeihez, kutatási módszereihez igyekeztem kapcsolódni. A problémakör kijelölésében John Komlos nézetei és hozzá kötődően a neoinstitutionalista közgazdaságtani és gazdaságtörténeti irodalom¹² volt meghatározó; másrészt nagy jelentőséggel bírtak az elemző munka során a hazai uradalomtörténeti vizsgálatok¹³ is, hiszen ez az irodalom részletesen tárgyalta a hazai nagybirtokok nagybirtoküzemmé való átalakulásának folyamatát, s ezzel sikeresen bizonyította a korabeli gazdaság növekedési és átalakulási potenciáljának meglétét; harmadrészt pedig igyekeztem a hazai történeti demográfiai kutatások¹⁴ eredményeit és elemzési módszereit is felhasználni.

Tanulmányomban először a helyi népesedési viszonyokat elemzem, majd arra keresek választ, hogy a fellelhető pauperizálódás milyen válaszokat váltott ki a helyi gazdaság szereplőiben, azaz a növekvő földnélküli, avagy földjén megélni alig tudó háztartások tagjai miként találtak új megélhetési forrásokat, s ezen források kialakítása mely aktorokhoz köthető.

¹¹ Csitse A.: Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a XVIII-XIX. század fordulójáról. In: Zalai Gyűjtemény, 34. Zalaegerszeg 1993. 77-112. (a továbbiakban: Csitse 1993.)

¹² Alchian, A. A.: Economic forces at work. Indianapolis, 1977.; Coase, R. H.: The nature of the firm. *Economica*, 4. (November) 1937. 386-405.; Demsetz, H.: Toward a theory of property rights. *The American Economic Review*, 1967. Vol. 57. No. 2. 347-359.; Komlos 1989.; North; Pejovich S.: A tulajdonjogok közgazdaságtana. Budapest, 1992.; North, D. C. – Davis, L. E.: Institutional change and American economic growth. Cambridge, 1971.

¹³ Bakács; Für L.: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján. Budapest, 1969.; Gerendás; Tóth 1978.; Tóth 1980.; Szabad Gy.: A tatai és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957.; Vári A.: A gróf Károlyi család nagykarolyi birtokkerületének jövedelmei és gazdálkodása 1760-1790. MKKE egyetemi doktori disszertáció Budapest, 1983.; Wellmann 1933.

¹⁴ Andorka R. (1986): The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. In: *Journal of Family History*, 1986. 11/2.; Balázs Z.: Egregy családrekonstrukció és demográfiai vizsgálata 1740-1770 között. Kézirat. (a továbbiakban: Balázs); Benda Gy.: A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai. I. Keszthely 1711-1820. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Benda Gy.); Csitse A.: Rezi község (Zala vm.) 1790-1829 közötti népesedési viszonyainak elemzése (különös tekintettel a halálozásokra). BKE Szakdolgozat Budapest, 1991.; Faragó T.: Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. *Történeti Statisztikai Füzetek*, 7. 1985. (a továbbiakban: Faragó); Husz I.: Rezi falu házassági sajátosságai a házassági anyakönyvek tükrében (1741-1829). BKE Szakdolgozat Budapest, 1991.; Örsi J.: Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII-XX. században. *Demográfia*, XXVI. évf. 1983. 4. sz. 572-604. (a továbbiakban: Örsi)

Népesedés és földbirtoklás

Zalasántó népessége az 1787. évi népszámlálás szerint 1049 fő volt. 1771-től mintegy 96 fővel nőtt a helyi népesség száma, azonban ez a folyamat 1788 és 1828 között lelassult, hiszen akkor 1081 lakosa volt a községnek. Ezt követően ez a szám viszont dinamikus emelkedésnek indult, s 1851-ben elérte az 1377 főt (1. grafikon).

A Szántóval szomszédos, szintén a Festeticsék uradalmához tartozó településeken hasonló népesedési folyamatokkal találkozunk. Az 1771-85 közötti időszakban a térséget évi 13,8 ezrelékes átlagos népességnövekedés jellemzi. Az uradalmi népességen belül ez időszak alatt növekedett Keszthely aránya, ami feltehetőleg két forrásból származott:

- a) a falusi népesség egy része Keszthelyre vándorolt;
- b) a nem uradalmi településekről is történt bevándorlás, hisz a természetes szaporodási adatokból csak egy szerényebb mértékű növekedésre lehetne következtetni.

Az 1785-1828 között bekövetkezett változások legfőbb vonása a népesség Keszthelyen való koncentrálódásának növekedése és az uradalomból való elvándorlás. Az uradalmi népesség évente átlagosan 8,7 ezrelékkal növekedett, s ez az előző időszakhoz képest csökkenést jelent. A természetes szaporodás adataiból arra következtethetünk, hogy az uradalmi népesség egy része elvándorolt a térségből. Mindezen tudásunk egybevág a népesedési statisztikák adataival,¹⁵ melyek szerint az 1780-as és 1810-es évek között Zalából mintegy háromszor annyian vándoroltak el, mint ahányan ide települtek. Az elvándorlás célállomásai a szerzők szerint elsősorban a kisebb népsűrűségű alföldi megyék voltak. Az elvándorlásban az játszhatott meghatározó szerepet, hogy az 1787-1828 között eltelt negyven évben a túlnépesedés jelai mutatkoztak a Magyar Királyságban,¹⁶ ugyanis valószínűsíthető, hogy ebben az időszakban zárult le a népességnövekménynek a művelésbe vont földterületek bővítésével való levezetésének korszaka, s a harmincas évektől a növekvő népesség számára a kor technikai szintjén nem akadt új, művelésbe vonható földterület.

Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ezen időszakban Keszthely népességének aránya az uradalmi népességen belül jelentősen emelkedett (45 százalékról 55-re), ami azt mutatja, hogy az elvándorlás elsősorban a falvakra volt jellemző, s az elvándorlás iránya egyrészt Keszthely, másrészt az ország kevésbé sűrűn lakott vidékei voltak.

1828-1851 között az adatok tanúsága szerint megállt az elvándorlás. Bár a természetes szaporodási adatokat erősen lecsökkenti az 1848/49. évi szabadságharc idején pusztító kolerajárvány, azonban még így is feltételezhető, hogy a népesség mintegy évi 3,7 ezrelékes növekedése a természetes szaporodásból származik. A népesség növekedése együtt járt Keszthelyen való koncentrálódásának csökkenésével. A falusi népesség aránya 45 százalékról 50-re növekedett. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy Keszthely népességét jobban megviselte az 1849-es kolerajárvány, és feltehetőleg a korábbi bevándorlási folyamat is leállt, de legalábbis lelassult. Ugyanakkor a Keszthelyhez tartozó szőlőhegyek benépesülése az 1820-as évekre tehető, vagyis a város a népességnövekedést oda vezette le, bár erre lehetőségei az 1830-as évektől fogva jelentősen korlátozódtak.

A vizsgált időszak végére megnövekvő helyi népesség túlnyomó többsége a mezőgazdaságból élt. Ugyan volt Szántón egy takácscéh, azonban az adatok tanúsága szerint a helyi takácsok száma az egész időszakban nem haladta meg a 20-25 főt, sőt a 19. század negyvenes éveire 10 fő alá csökkent. A faluban éltek ugyan kereskedők és más ipari vállalkozók (például mészégető), azonban a szolgáltatási és ipari szektorban dolgozók száma nem haladta meg az

¹⁵ B. Lukács Á.: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Történeti Statisztikai Füzetek 1. Budapest, 15-17.; Thirring G.: Magyarország népessége II. József korában. Budapest, 1938. 117-119.; Benda K.: Az udvar és az uralkodó szövetsége a forradalom ellen. In: Magyarország története 1790-1848. V/1. kötet. Szerkesztette: Vörös Károly. Budapest, 1983. 431.

¹⁶ Faragó

50 főt. Így körülbelül a helyi háztartások 10 százaléka nyerhetett a nem mezőgazdasági ágazatokból jövedelmet.

Fontos kérdés, hogy a különösen az 1828-1851 között megnövekvő helyi népesség számára milyen pótlólagos megélhetési források kínálkoztak? Egyrészt feltételezhetjük, hogy a művelésbe vont terület nagysága növekedett. A források tanúsága szerint azonban az úrbéres népesség által művelt földterület – a vizsgált időszakban – nem nőtt lényegesen. 1787-ben¹⁷ paraszti kezelésben volt 1033,8 hold szántó és 685,7 hold rét, míg 1853-ban csupán 972,5 holdnyi szántó és 811,4 holdnyi rét. A paraszti kezelésben levő földterületekkel szemben az uradalom kezelésében levők jelentősen növekedtek. 1787-ben mintegy 112 hold szántóterületen gazdálkodott az uradalom Szántón, míg a negyvenes évek végén minimálisan 250-300 holdon. Új földterületek művelésbe vonására többféle módszer is létezett, ám a legelterjedtebb a bozotos területek bérleti szerződés keretében történő kiirtatása volt. Ezek a földek néhány (3-5, esetleg 7) év elteltével a bérlők használatából visszakerültek az uradalomába.

A növekvő népesség saját földjén való megélésére így csak korlátozott lehetőségek voltak, noha a termeléstechinikai újítások révén – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – sikerült növelni a helyi paraszti mezőgazdasági kibocsátást. Mindazonáltal más magyarországi településekhez hasonlóan¹⁸ Szántón is megnövekedett az egy háztartásban élők átlagos száma, s ezzel együtt a házassági kor is emelkedett.

Év	Jobbágy	Fiai (16 év feletti)	Lányai (16 év feletti)	Testvérek	Zsellérek	Lakók	Szolgák	Szolgálok	Összesen
1794	64	38	1	8	72	24	6	1	214
1837	66	67	26	5	72	31	20	4	271

1. táblázat

A dikális összeírásokban felvett személyek száma Szántón. Saját számítás.

(Forrás: MOL Mikrofilm-tár. X 9615 .A Zala Megyei Levéltár anyagából készült mikrofilmek. Feudális kori összeírások.)

Év	Férfi	Nő
1791-1800	22,12	18,68
1811-1820	23,40	19,53
1821-1830	23,57	19,85
1831-1840	24,44	20,04
1841-1850	23,94	20,26

2. táblázat

Nemek szerinti átlagéletkor az első házasságkötéskor Szántón, 1791-1850. Saját számítás.

(Forrás: MOL Mikrofilm-tár. X 5788. A Római Katolikus Egyház Veszprémi egyházmegyéje, Zalaszántó.)

¹⁷ MOL P 275 Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 10. cs. II. József korabeli felmérés iratai. Szántó község *(kataszteri adatok)*

¹⁸ Faragó

A 2. grafikonon feltüntettem az adott évben az átlagok alapján házasságot kötendők becsült számát.¹⁹ Az adatok szerint 1799-et követően kinyílik a házasságot kötöttek és a becsült házasságkötések közötti rés. Ebben a tárgyalásban kisebb-nagyobb változások vannak ugyan, azonban az „olló” becsukódása a negyvenes évektől indul csak meg.

A fenti adatok tanúsága szerint Zalasántó népessége a vizsgált hatvan évben növekedett. Azonban a növekedésen belül kiemelkedik az 1828-at követő időszak, azon belül is feltehetőleg az 1840-es évek, amikor sikerül a szaporodó népesség számára megfelelő jövedelemszerzési lehetőségeket teremteni. Ezt mutatják azok az adatok is, melyek szerint az utolsó 10-15 évben a népesség elvándorlása jelentősen lelassult, s ez a község befelé fordulásában, az endogám kapcsolatok szerepének növekedésében nyilvánult meg (1791-1800 között 26 százalék az exogám házasságok aránya, 1841-50 között csupán 14). Látható volt ugyanakkor, hogy az uradalom népessége az 1785-1828 közötti időszakban erőteljesen Keszthelyen koncentrálódott, majd ezt követően megindult a falvak egyfajta magukhoz térése, és ellensúlyozni tudták Keszthely további növekedését. Ugyanakkor ezek a népesedési folyamatok nagy hasonlatosságokat mutatnak az ország más részein tapasztaltakkal,²⁰ amiből arra lehet következtetni, hogy az 1830-as években olyan gazdasági folyamatok indultak meg, melyek a helyben élő, növekvő népesség számára biztosítani tudták a korábban elért szintnél nem rosszabb megélhetést.

A helyi gazdasági kibocsátás emelkedését a következőkben három szempontból vizsgálom. Egyrészt elemzés alá vonom az uradalmi és paraszti termelés volumenét, amiből a termelésttechnikai újításokra tudunk következtetni. Ezt követően megvizsgálom azt is, hogy a bővülő uradalmi kibocsátás lehetőséget teremtette-e a helybeli népesség foglalkoztatására, az úrbéres robotszolgáltatásokon felül. Ezután amellet fogok érvelni, hogy az uradalom nemcsak az uradalmi alkalmazottak körét bővítette, hanem a vállalkozási szabadság növelése révén egyre több uradalmi monopóliumot adott bérbe, s egyre több területen létesített szerződéses kapcsolatot volt jobbágyaival.

Uradalmi és paraszti termelés

Az ispánsági termelés alakulása

1. Gabonatermesztés

A szántói ispánságban²¹ elsősorban rozst termesztett az uradalom. A rozs meghatározó szerepe különösen az 1820-as éveket követően vált erőssé. Hosszú távon egyedül a rozs volt az, melynek vetésterülete és az elvetett vetőmag mennyisége növekedett. A zabtermesztést állandóság jellemzi, míg a búza és árpa a termelési vertikumban visszaszorul. A termési és vetési adatok összevetéséből (3-4. grafikonok) az is világossá válik, hogy ez a termelésszerkezeti átrendeződés együtt járt a terméscsermények javulásával, vagyis a növekvő specializáló-

¹⁹ A számítás módszere a következő volt. A hatvanéves átlag alapján a szántói férfiak 83, míg a szántói nők 99 százaléka Szántón kötött házasságot. Attól függően, hogy a sokéves átlag alapján 17, 18 stb. éves korukban hányan kötnek házasságot, súlyokat számítottam, s így becsültem az adott évben az átlag alapján házasságot kötendők számát. Így általában az adott évben a 17 évesek 4,25 százaléka kötött Szántón házasságot; a 18 éves korban levők 16,8 százaléka, a 19 évesek 7,3 %; a 20 évesek 15,6 %; a 21 évesek 4,44 %; a 22 évesek 10,1%; a 23 évesek 11,9 %; a 24 évesek 4,2 %; a 25 évesek 4,6 %; a 26 évesek 1,9 %.

²⁰ Faragó, Örsi

²¹ A szántói ispánság a korábbi szántói és vállusi ispánságok összevonásával jött létre 1803-ban. Az összemérhetőség biztosítása érdekében így összevontam a szántói és vállusi 1803 előttre vonatkozó adatokat is.

dás az össztermelés növekedéséhez vezetett. A termelékenység növekedésével az időszak elejére jellemző 3 körüli termelt kereszt/vetett köből arány a negyvenes évekre megduplázódott, s egy-egy köből vetőmag ekkor már 6 kereszt termést adott.

A holdankénti terméseredményekre csak az 1815-öt követő időszakból állnak rendelkezésre adatok. De ezekből is látható, hogy míg a tízes évek végén átlagosan 7-8 kereszt termelt takarítottak be, addig a harmincas évek végétől ez az arány 10-11 körül alakult.

Az ispánságban a húszas évek végéig burgonya- és kukoricatermesztéssel is foglalkoztak. Ezt követően nem bukkantam nyomára annak, hogy az ispánságban valahol is vetettek volna két terményből, így feltételezhetjük, hogy egy tudatos akciónál volt szó, semmint a terméseredmények rossz alakulásáról. Amíg termelték a két növényt, addig azok a művelt szántóterületeknek csak néhány százalékát tették ki, a terméseredmények pedig jelentősen ingadoztak.

A gabonatermesztésben a húszas évekre válik jelentőssé a norfolki rendszerű vetésforgó, ami az ugarterület csökkentését tette lehetővé. Ugyanakkor ebben az időszakban már általános a gabona soros vetése is, a korábbi szórásos renddel szemben. A technológiai újítások bevezetése és elterjedése ráadásul megelőzte a húszas évek közepétől megnövő osztrák gabonakeresletet, mely két tényező együttes hatása feltehetőleg elégségesen magyarázza a 20-as évek végén bekövetkező termelés szerkezeti változásokat.

2. Uradalmi állattenyésztés

Az uradalom szántói ispánságának állattenyésztési adatait nem sikerült az áttanulmányozott forrásokban fellelnem. Hogy mégis képet kapjunk az uradalmi állattenyésztés alakulásáról, ezért bemutatom Benda Gyula és John Komlos vizsgálatának eredményeit.²²

	1785	1817-24	1828-29	1840-44	1850-59
ló	14	253	247	321	267
ökör	792	106	204	201	261
tehén	n. a.	180	198	248	309
juh	4398	8817	11684	11443	10343
sértés	784	85		109	139

3. táblázat

Az állatállomány alakulása a Festeticsék keszthelyi uradalmában 1785-1859 (darab)
(Forrás: Benda-Komlos 247.)

Az uradalomban elsősorban a felsőmajori és az újmajori ispánságban foglalkoztak állattenyésztéssel. A lótenyésztés és a tehenészet központja az újmajori ispánsághoz tartozó Fecnek volt. A többi ispánságban és majorban a lovakat és a szarvasmarhákat a szállításban és igavonásra használták. Svájcer tehenészet például nem volt a szántói ispánságban, de volt egy 30-40 marhából álló gulya, és a büdöskúti majorban állandóan tartottak mintegy 40-50 sertést is.

Az uradalmi állattenyésztést 1785-1844 között egyszerre jellemezte a növekedés és az állatállomány szerkezetének változása. Mint azt másutt már kifejtettem,²³ az 1790-1815 közötti időszakban az állattenyésztésben előretört a juhászat szerepe. A tradicionális juhajtákat ekkor váltják fel a finomabb gyapjút adó spanyol birkafajták. A szarvasmarhatartásban ekkor jelennek meg a svájcer tehenészetek, ahol az istállózó, tejtermelő fajták jelennek meg a ride-

²² Benda, Gy. – Komlos, J.: Agricultural development on a Hungarian estate in the nineteenth century. In: Komlos, J. (ed.): Economic development in the Habsburg Monarchy and in the successor states. Boulders, 1990. (a továbbiakban: Benda – Komlos)

²³ Csicsó 1993.

gen tartott marhák helyett. Az uradalom egészére vonatkozó fenti adatok is azt mutatják, hogy ez volt az az időszak, amikor az uradalmi állattenyésztésben komoly szerkezetváltás ment végbe, ezt követően egészen az ötvenes évekig inkább az állandóság, mint a változás jellemzi ezt az ágazatot.

Az 1785-1815 között végbement fajtaváltás és az állatállomány növekedése az adatokból mint egy adott időszakon belüli váltás tűnik ki. A húszas évektől mutatózó állandóságot és a növénytermesztés előretörését Benda és Komlos azzal indokolja, hogy a növekvő osztrák gabonakereslet az uradalmi termelésben a növénytermesztést helyezte előtérbe.

Így a vizsgált időszakát az uradalmi mezőgazdasági termelés szerkezetének vizsgálata alapján két szakaszra tudjuk felosztani. Egyrészt az 1785-1815 közötti időszakra, amikor a juhtenyésztésben megy végbe a fajtaváltás és az állatállomány megnövekedése, s ezzel az állattartás válik a legtöbb jövedelemtermelő ágazattá; másrészt pedig az 1820-at követő időszakra, amikor a növénytermesztésben megy végbe egy technológiai váltás, s ez kiegészül a növekvő piaci kereslettel, ami a gabonatermesztés előtérbe kerüléséhez s jövedelemtermelő szerepének növekedéséhez vezet.

Paraszti termelés

A paraszti háztartások mezőgazdasági termeléséről két forrásból nyerhetünk információt. Egyrészt az uradalmi kilencedfizetési nyilvántartásokból, másrészt pedig a díkális adóösszeírásokból.

Szántóra mindkét adatállomány megmaradt, így lehetőség kínálkozik a kérdés elemzésére. Ugyanakkor kritikával kell szemlélni ezen adatok megbízhatóságát, mivel mindkettő adózási jellegű, s feltételezhetjük, hogy az adóeltitkolás jelensége vizsgált időszakunkban is létezett.

Leginkább az ökörszáma vonatkozó adatok tűnnek megbízhatónak, amit az indokolhat, hogy az adózók közötti adófelosztásban leginkább a bírt ökrök száma volt mérvadó. De indokolhatja az is, hogy – amint azt Sándor Pál is elemezte²⁴ –, ebben az időszakban leginkább a bírt ökrök száma mutathatta legjobban az egyes paraszt-háztartások teherbíró képességét.

1. Növénytermesztés

A szántóiak kilencedként elsősorban rozsot, búzát, árpát, zabot, kukoricát és burgonyát fizettek természetben az uradalomnak. Ezt még kiegészítette a káposzta és az apróállatok, valamint a pénzbeli census-juttatás.

Forrásaink a gabona- és kukorica-, valamint a burgonyakilencedre vonatkozó adatokat őrizték meg. Mivel ezekben az összeírásokban – jellegüknél fogva – nincs feltüntetve a termelési inputok nagysága, így csak az output adatokkal tudunk foglalkozni. A 5. grafikonon tüntettem fel az adott évi kilenced adatokat az uradalmi súlybecslés alapján (köből). Első pillantásra kivehető, hogy vizsgált időszakunkban a paraszti növénytermesztésben nem fedezhető fel egy egyértelmű növekedési vagy visszacsúsi trend. A paraszti termelés a vizsgált hatvan évben inkább stagnált, s csak egy-egy kiemelkedő termésű évben tudták a sokéves átlagokat túllépni. Ez a stagnálás ugyanakkor belső termelés szerkezeti átrendeződéssel járt együtt, melynek jellemzője az, hogy a kezdeti időszakban uralkodó rozs mellé felzárkózott a kukorica és a burgonya. E két növény termesztése a tízes évek közepétől kerül előtérbe, ami egybeesik a rozstermelés adatainak visszacsúásával. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szántói paraszti gazdaságokban ebben az időszakban olyan jellegű termelési szerkezetváltás ment végbe, melynek eredményeképpen a nagyobb munkabefektetést kívánó, ám magasabb hozamú étekezési és takarmányjellegű növények váltak a fő produktumokká.

²⁴ S. Sándor P.: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai-módszerei és újabb eredményei. Agrártörténeti Szemle, 1964. 1-2. szám, 36-83.

2. Állattenyésztés

A növénytermesztésben végbemenő változások feltehetően az állattenyésztésben is módosulást idéztek elő. A kukorica és burgonya szerepének növekedéséből és a gabonaneműek visszaszorulása alapján azt feltételezhetjük, hogy a sertésállomány nőtt, míg az ígás marhaállomány visszaszorult, s talán több lett a tehén is.

A dikális összeírások adatai ebbéli feltételezéseinket csak részben erősítik meg. Ugyanis ha összevetjük a század elejének adatait a későbbi időszakokéival, kiderül, hogy inkább a stagnálás jellemezte a szántói állatállományt, semmint a szerkezeti változás.

3. Szőlőművelés

A szántói szőlőhegyen megtermett szőlő, illetve bor után az uradalom számára a kilencedes földekről az előállított bor kilencedét, míg a hegyvámos földekről állandó mennyiségű bort kellett a birtokosoknak fizetni. Az uradalmi számadásokban elkülönített ún. hegyvám-lajstromokon tartották számon ceket a borbevételeket, ahol mind a birtokos nevét, mind az adott évi termést és a fizetendő pénzbeli és borbeli juttatást feltüntették. A hegyvámos birtokosok évente mintegy 104-108 akó bort fizettek az uradalomnak, ám a hegyvámos szőlők az összes szőlőterület mintegy 10 százalékát tették ki. A hegyvám-lajstromok néhány év kivételével fennmaradtak, így sikerült egy, az egész vizsgált időszakra vonatkozó bortermelési adatsort összeállítanom (6. grafikon).

A paraszti bortermelés alakulását 1780-1845 között a hosszú távú stabilitás és az éves ingadozások magas amplitúdója jellemzi. Az évente előállított mintegy 3-5000 akó bor egy részét a helyi piacon értékesítették, másik részét maguk a háztartások fogyasztották el. A II. József korabeli kataszteri felmérés alapján a szántói bortermelés volumenét tekintve az országban elég előkelő helyen állt,²⁵ hisz a szőlőterületek aránya a művelt földterületen belül a soproni borvidék településeivel vetekedett. Ugyanakkor ebben a volumenben 1780-1845 között nem következett be elmozdulás, ami arra utalhat, hogy sem a szőlőterületek nem növekedtek, sem pedig a természeti tényezőknek ellenállóbb fajták termesztése nem kezdődött el.

A bortermelés volumenének éves ingadozásai ugyanakkor hozzájárultak a térségi gazdaság konjunkturális ingadozásához. A bortermelés alakulása nagyban befolyásolta az uradalmi licitációkon kialakult bérleti díjakat és a házasságok időzítését is. Ha összevetjük a térségi gazdaságban tapasztalt konjunkturális mozgásokat a bortermelés adataival, akkor abból kiderül, hogy az 1800-1807 közötti, valamint az 1820-24 közötti bortermelési visszaesésnek komoly hatása lehetett a piaci várakozásokra. De így lehetett ez 1814-15-ben is, míg a harmincas évek fordulóján és a negyvenes évek elején tapasztalt fellendülés is minden bizonnyal kapcsolatban állt a jó szőlőterméssel.

Uradalmi alkalmazottak

Az alkalmazottak számának alakulása

A szántói ispánság állandó alkalmazottainak száma a vizsgált időszakban növekedett. A kezdeti, 1801-es 16 főről az adatelemzésbe vont utolsó évig, 1849-ig 68 főre kúszott fel ez a létszám. Az első vizsgált évtizedben átlagosan 18-20 főnek adott állandó kenyeret az ispánság, a tízes években már 22-23-nak, a húszas-harmincas években 33-34-nek, míg a negyvenes években már 48-50 főnek.

²⁵ Dávid Z.: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786-1789. In: Történeti Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1965/66. 99-141.

A növekedés okai között több tényező is szerepel. Ezek között az egyik legfontosabb a robotmunka mennyiségének és minőségének elégtelensége a kor követelte gazdálkodási színvonal eléréséhez és fenntartásához. A másik fontos tényező az új gazdálkodási típusok megjelenése és megerősödése (juhászat, fokozottabb erdőgazdálkodás, a növénytermesztés új rendszerei – például Norfolk), melyek speciális szakértelmet követeltek. A harmadik és korántsem elhanyagolható tényező a gazdálkodás szervezeti fejlettségi szintjének emelkedése, mely lehetővé tette az inputok hatékonyabb allokációját. Ez a hierarchikus munkaszervezeti formák, a sokoldalú alá- és fölérendeltségi kapcsolatok kialakulásában mutatkozott meg.

Az 1801-1849 között eltelt közel ötven év az alkalmazottak vizsgálata alapján három jól elkülöníthető időszakra osztható. Mindegyik periódus jellemzője, hogy első éveiben az alkalmazottak száma gyorsan emelkedik, majd a periódus második részében állandósul. Így volt ez 1801 és 1819 között is, amikor a tízes években a növénytermesztésben foglalkoztatottak megjelenésével, az állattenyésztésben dolgozók számának növekedésével és az irányítók számának csökkenésével (ami a szántói és villusi ispánságok összevonásából adódik) a kezdeti 15-16 főről 30-ra fut fel a foglalkoztatottak száma, és ez 1813 után 23 főnél stabilizálódik. Az ispánság ekkori gazdálkodását a növénytermesztés és az állattenyésztés kibocsátási volumenének azonos szintje jellemezte. Az erdészetben és a vadászati ágazatban dolgozók száma is bővül ebben a periódusban, ám meghatározó jelentőségűvé nem tud válni. Ezen ágazatokat az első periódus kezdeti évei után már az állandóság jellemzi, legalábbis az ott foglalkoztatottak számát tekintve. Ezzel a létszámmal nagyjából biztosítani lehetett az erdőművelés szinten tartását, míg új beruházásokat az erdő területén már nem az uradalom, hanem annak árendátorai (pl. mészégetők) hajtották végre.

A következő periódus 1821-22-ben kezdődik és néhány évi felfutás után 1830-37 között stabilizálódik. Az alkalmazottak száma a korábbi 22-23 főről 33-34 főre emelkedik, mely növekedés elsősorban az állattenyésztésben ment végbe. Ez az időszak a juhtenyésztés gazdasági csúcspontjához tartozik. A növénytermesztés veszt korábbi jelentőségéből, és az irányításban és ellenőrzésben dolgozók száma sem növekszik. A harmincas évek végi felfutás már elsősorban a növénytermesztésben megy végbe. Az állattenyésztésben ekkor nő meg újra a szarvasmarha-tenyésztés és a lótarás súlya, míg a juhtenyésztés visszaszorul. Az átlagos dolgozói létszám ebben a periódusban 48-50 főre emelkedik.

Érdekes megvizsgálunk az 1849. év foglalkoztatotti létszám alakulását. Ebben az évben mintegy húsz fővel ugrik meg az állandó alkalmazottak létszáma, ami együtt jár a belső árnyok eltolódásával is. A növekedés a növénytermesztésben jelentkezik, míg az ellenőrző és irányító alkalmazottak száma csökken. Mindez a robotkötetlenség megszűnésének eredménye lehet. Az adatok alapján feltehetjük, hogy a robotmunka az ispánsági munkaerő-input maximum $25/55 = 45$ százalékát tehetette ki, az ellenőrző személyzetnek viszont legalább 30 százalékát, vagyis az összes alkalmazottak mintegy 8-10 százalékát kötötte le a robotmunkások irányítása és felügyelete.

A keresetek alakulásának meghatározó tényezői

Következő vizsgálati kérdésünk az alkalmazotti bérek és béren kívüli juttatások²⁶ alakulása és a bérek nagyságát meghatározó tényezők. Az alkalmazottak számának és bérvolumenének ágazati megoszlása komoly aránytalanságokat mutat. Legrosszabb helyzetben a növénytermesztés volt, mely az alkalmazottak 15-25 százalékának adott munkát, ugyanakkor a bérvolumen 10-15 százalékát jutott ide. Az állattenyésztés relatív bérpozíciója vizsgált időszakunk folyamán fokozatosan romlott. A kezdeti bérvolumen – az alkalmazottak számára-

²⁶ MOL P 274 Központi birtokigazgatás és -gazdálkodás 79-84. cs. Létszám- és javadalomkimutatások, konvenciók könyvek (uradalmi alkalmazottakra vonatkozó adatok).

nya 2:1 volt, ami a húszas évek végére 3:4-re romlott. Ez azzal magyarázható, hogy a juh-tenyésztés fejlesztéséhez megnövelték a bújtarok, segédbújtarok alacsonyán fizetett rétegét.

Az erdészetben és a vadászatban tevékenykedők bérvolumene az 1830-as évek végéig az összes bérek mintegy 30-40 százalékát tette ki. Ezt követően az arány 15-20 százalékra esett. Az erdészetben dolgozók mellett a legjobban fizetett alkalmazottak az irányításban és ellenőrzésben dolgoztak. Bértömegük aránya a tízes évekre állandósult 30 százalékos szinten, melyben csökkenést csak az 1849. év hozott.

Az 1820-as évek elejétől az uradalom bár növelte a foglalkoztatottak létszámát, de a ki-fizetett bértömeg és a többi juttatások szintje nem emelkedett. Vagyis a század húszas éveitől az uradalom úgy tudta megoldani a kibocsátás növelését, hogy az inputok oly fontos részét képező munkabérekre nem adott ki többet, mint korábban. Mindez feltételezésünk szerint csak úgy volt lehetséges, hogy a munkaszervezetben olyan változásokat sikerült eszközölni, melyek az irányítás és ellenőrzés adott szintje mellett egyre nagyobb kibocsátási szint elérésére adtak lehetőséget.

A béreket (illetve az elemzésben a bérek természetesen alapú logaritmusa) meghatározó tényezők mélyebb vizsgálatához egy lineáris regressziós modellt alakítottam ki. Az eredményeket (beta koefficiensnek) a következő táblázat tartalmazza (csak a 0.1 szinten szignifikáns koefficienseket tüntettem föl).

	1801-10	1811-20	1821-30	1831-40	1841-49
Ágazatok:					
ellenőrzés (ref.)					
növénytermesztés	+ 0.12	–	-0.07	- 0.12	- 0.27
állattenyésztés	+ 0.12	+ 0.30	+0.10	–	+ 0.05
erdészet	+ 0.28	+ 0.32	+0.07	–	–
irányítás	–	–	–	- 0.19	–
Becsztás:					
becsztatott (ref.)					
középvezető	+ 0.17	+ 0.47	+ 0.40	+ 0.28	+ 0.28
felsővezető	+ 0.26	+ 0.49	+ 0.83	+ 0.99	+ 0.82
Konstans	2.84	3.57	4.16	4.20	4.21
Kiigazított R ²	0.60	0.74	0.82	0.88	0.85

4. táblázat

A szántói ispánság alkalmazotti bércinek lineáris regressziós elemzése (beta-koefficiensnek),
1801-1849

(Forrás: saját számítás MOL P 274 79-84. o. alapján)

Modellünk az R-négyzetek alapján jó illeszkedést mutat, magyarázó ereje nagy. A magyarázó tényezők mozgásában a fent már említett munkaszervezeti változások játszhattak nagy szerepet. Az 1801-20 közötti időszakot ugyanis a nagy ágazati bérkülönbségek és a mérsékeltbb hierarchikus bérkülönbségek jellemzik. A húszas évektől viszont a bérszerkezet olyan átalakulása megy végbe, melynek eredményeképpen a hierarchián belül betöltött pozíció nagyobb meghatározó erővel bír, mint az ágazati hovatartozás. Mindez annak következménye lehet, hogy az ispánsági munkaszervezeten belül megerősödtek a vertikális jellegű kapcsolatok. Ez a nagybirtokból a nagyüzemmé válás hipotézisét támasztja alá,²⁷ mely szerint a nagybirtokok piac-orientáltságukat a korábbi szervezeti rendszer átalakításával, annak

²⁷ Tóth 1978.

bürokratizálásával tudták csak növelni. Mint a termelési adatokból tudjuk, ez az átalakulás a kibocsátás szintjének emelkedéséhez vezetett, vagyis sikeres volt.

Társadalomtörténeti szempontból jelzés értékű lehet a bérkülönbségek fenti vizsgálatának eredménye. A felsőszintű vezetők bérszintjének megugrásából arra következtethetünk, hogy a szakértelemmel, szakképzettséggel rendelkező rétegek társadalmi elismertsége korszakunkban növekedett.²⁸

Árendák és a vállalkozói szabadság növekedése

Árendákból származó bevételek Szántón

Vizsgálódásaimba csak a szántói haszonvételek bérleti szerződéseit vontam be, illetve azokat a szerződéseket, melyeket szántóiak kötöttek az uradalom más településein, ispánságaiban. A következő táblázatban azt mutatom be, hogy az egyes évtizedekben hány kontraktust kötöttek a különböző haszonvételekre. Zárójelben azt is feltüntettem, hogy a szerződések átlagosan hány évre szóltak.

	1790- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850	Összesen
Makkbér (fél év)	8	11	10	8	2	–	39
Vendégfogadó és mézsárszék (3 év)	3	2	3	3	4	2	17
Mészégetés (3 év)	1	1	1	–	4	1	8
Faizás (fél év)	3	–	–	–	–	–	3
Törkölyégetés (3 év)	2	2	–	–	–	–	4
Hamuzsírégetés (3 év)	1	2	2	2	4	2	13
Kilenced- és hegyvámberlet (3 év)	–	3	–	–	–	–	3
Borszállítás (1 év)	1	–	–	–	–	–	1
Kocsmá, bolt, törkölyégetés és zsidóház (3 év)	1	1	4	4	3	2	15
Ház (3 év)	–	1	1	5	1	4	12
Aratás (aratási idő)	–	–	4	5	9	32	50
Legeltetés (egy év)	–	–	2	1	2	3	8
Irtás (3-6 év)	–	–	–	1	1	–	2
Káposztáskert (3 év)	–	–	–	–	–	1	1
Földbérlet (3 év)	–	–	–	–	–	1	1
Összesen	20	21	27	29	30	48	175

5. táblázat

Haszonvételek számának alakulása a szántói ispánságban, 1790-1850. Saját számítás.
(Forrás: MOL P 275. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 89-109. cs. Szerződések, *haszonvételi szerződések*.)

A haszonvételek között öt nagyobb csoport különíthető el. Egyrészt az uradalom tulajdonában levő gazdasági egységek üzemeltetési jogának bérbeadása (malmok, vendégfogadó, bolt, kocsmá); másrészt az uradalom erdőinek, legelőinek, házainak használati joga (makkbér, faizás, legeltetés, házbér, földbérlet); harmadrészt a munkaszerződések (aratás, irtás); negyedrész az uradalomnak fizetendő adók behajtása (kilenced és hegyvámárenda); ötöd-

²⁸ Vári A.: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17-19. században. Történelmi Szemle, 1990. 1. szám, 1-18.

részt pedig az uradalom területén új gazdasági-ipari egységek létesítése (mészfűtés, hamuszűrés).

Az uradalom szempontjából az első típusú szerződések a pénzbevételek biztosítását és az uradalmi outputok értékesülését célozták meg. A használati jog átadásával szintén bevétel-növelést igyekeztek elérni, ugyanakkor szerepe volt ezen szerződésekben azon paraszti jogosítványoknak, melyek alapján az uradalmi tulajdon egy részének használatára igényt tarthattak. Itt azonban mindig a maradékelv uralkodott, hisz azt adták bérbe, ami az uradalom számára már nem volt megfelelőképpen kiaknázzható. A munkaszerződés célja inputok pótlólagos biztosítása volt, munkacső formájában. Erre a robotos és állandó szerződéses munkacső idényjellegű munkáknál való felhasználásának korlátozottsága miatt volt szükség, mert rugalmasabb munkaszervezetet tett lehetővé. Az adóbehajtás bérbeadása a pénzbevételek növelését és a költségek csökkentését szolgálta, míg az új egységek létesítésénél az uradalom számára szükséges inputok biztosítására törekedtek.

Mindazonáltal az egyes szerződések fizetési módjaiban jelentős különbségek vannak mind időben, mind szerződéstípusonként.

	1790- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850
Üzemeltetési jog	1001	1079	1274	1125	1181	1658
Használati jog	349	740	829	675	880	–
Adóbehajtás	–	3047	–	–	–	–
Ipari jogosítványok	–	240	287	75	200	93

6. táblázat

Éves átlagos bevételek szerződéstípusonként a szántói ispánságban, 1790-1850 (konvenció forintban)

(Forrás: MOI P 275. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 89-109. cs. Szerződések, *haszonvételi szerződések*)

	1790- 1800	1801- 1810	1811- 1820	1821- 1830	1831- 1840	1841- 1850
Üzemeltetési jog	12	–	3	–	–	–
Használati jog	85	550	2	720	450	227
Adóbehajtás	–	–	–	–	–	–
Ipari jogosítványok	–	–	–	–	–	–

7. táblázat

Az árendásokat terhelő évi átlagos napszámjuttatások

(Forrás: MOL P 275. Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 89-109. cs. Szerződések, *haszonvételi szerződések*)

Mind a napszám-kötelezettségek, mind a pénzbeli befizetések az egyéves szerződéseknél az uradalom számára rugalmasabban kezelhetők, mint a hároméves szerződéseknél. Így első sorban az egyéves szerződéseknél tudták a pénz-napszám arány mozgatásával a szükséges bevételeket, illetve a munkacsőt biztosítani. Az egyéves szerződésekből így első sorban az uradalmi munkacső, illetve pénzbevételi igényre következtethetünk, míg a hároméves szerződésekből inkább a licitkori jövőbeli várakozásokra.

Abból a megfontolásból, hogy az egy évig tartó szerződésekkel az uradalom a mindenkori jövő évi munkacső- és készpénzszükségletnek egy részét igyekezett fedezni, míg a több

éves szerződések inkább a középtávú – uradalmi és árendátori – várakozásokat (növekedés, csökkenés, infláció stb.) mutatják. Az előzőekben az állandó jövedelmek vizsgálata során a várakozások alakulását már bemutattuk, most erre újból nem térünk ki.

Mint az adatokból látható, egyértelmű trendjellegű mozgás nincs az árendális bevételek alakulásában. Mindazonáltal két időszak jelentősen eltér a többitől: az 1800-1810 közötti és az 1840-1850 közötti évtized. Az előbbiben mind a pénzbeli, mind a napszámbeli „bevételek” együttesen növekednek. A pénzbeli bevételek növekedésében komoly szerepe van az infláció felerősödésének, de az adók árendába adása azt is mutatja, hogy az uradalom kísérletet tett profitlisztításra, melynek lényege a természetbeni bevételek csökkentése és az uradalmi termelés bővítése volt, melyhez pótlólagos munkacrót kellett biztosítani.

1840 után jelentős változásnak vagyunk tanúi. Egyrészt megnövekednek a pénzbeli bevételek, ami most már nem a természetbeni bevételek „rovására”, hanem a növekedési várakozások hatására következik be. Ugyanakkor az uradalmi termelés vizsgált és elemzett növekedése feltételezte a munkacróbázis növelését. Ennek útja egyrészt a robotszolgáltatások emelése lehetett volna, másrészt az állandó munkacrólétszám megemelése, harmadrészt pedig az alkalmi napszámosok számának felfuttatása. Adataink azt mutatják, hogy a robotszolgáltatásokban nem következtek be változások, az állandó alkalmazottak köre viszont bővült, ráadásul elsősorban nem az irányító-ellenőrző, hanem a termelőtevékenységet végzők javára. Ugyanakkor a rugalmasabb munkaszervezetet lehetővé tevő napszámos-munkások foglalkoztatása is bővült. Az uradalom így a népességszám növekedésével fellépő plusz munkacrót szívtá fel saját termelésének bővítéséhez. Az irtásterületek bérbeadása, a szántóárendálás, az aratási és rétkaszálási munkák „külső vállalkozásba” adása a munkacrópiac kereslet-kínálati egyensúlyát így egy magasabb szinten állította helyre. Lehetőség lett volna persze a paraszti földállomány növelésére és ennek révén a természetbeni szolgáltatások volumenének emelésére is, de nem valószínű, hogy a harmincas évektől az egyre magasabb szintű uradalmi termelés ezeket a paraszti termékeket jobban tudta volna hasznosítani, mint saját termelését. Sőt az a valószínűbb, hogy az uradalom termelési szervezetébe integrált napszámosok erőfeszítései ott nagyobb termelési eredményre vezettek, mint a paraszti gazdaságokban.

Vállalkozási szabadság és a szerződések szankcionálása

1. Vállalkozói szabadság

A vendégfogadó és a kocsmáskodás esetében az 1789-es első szerződésben még az a megállapítás található, hogy az árendátornak az uradalom borát kell árulnia. 1800-tól már az az elv érvényesült, hogy bármilyen vásárolt bort árulhat. A ser árulását csak 1846-ban szabályozták, amikor kötelezővé tették az uradalmi serház termékeinek átvételét és árusítását. A malomok esetében az egész időszakban érvényesült az az elv, hogy az uradalmi alkalmazottaknak őrleési elsőbbségük van. A mészégetés terén a kezdeti (1791) szabályozás szerint az uradalom számára korlátlan mennyiségben kellett égetni. 1810-től azonban már érvénybe lépett az a szabályozás, mely szerint évi 4000 köböl mész kell égetni az uradalom számára, melyet az fix áron vásárol meg. 1838-ban újabb változás következik be, megszűnik az uradalmi ár-szabályozás is, pusztán annyit írnak elő a vállalkozónak, hogy legkevesebb mennyi mész kell égetnie az uradalom számára, és ha azt nem tudná átvenni, akkor az árendátornak kell visszavásárolnia fix áron a felesleget. 1845-től pedig évi 400 köböl mész égetésére szerződik az uradalom fix áron, melyen túl nem támasztanak feltételeket.

A hamuzsíregészt az uradalom két szempontból szabályozta. Egyrészt az egész időszakban érvényes volt, hogy csak az uradalom által kijelölt helyen szabad hamuzsirt égetni. Másrészt szabályozták az égetéshez szükséges fa beszerzésének módját.

A törkölyégetőnek 1792-1823 között kizárólagos joga volt a szőlőhegyi törköly megvásárlására és kiégetésére. 1824-től ez törkölyelővásárlási joggá alakult át, mely alapján ha valaki maga égette ki a törkölyét, akkor 2 Ft kazánpénzt kellett fizetnie az árendátornak. 1837-ben ezt a jogosítványt is megszüntették, és bárki kiégethette saját törkölyét, ám továbbra is érvényben maradt, hogy vásárolt törkölyt csak az árendátor égethet.

2. A szerződések megszégésének szankcionálása

Az első szerződések nem tartalmaznak előírásokat sem a fizetési feltételekről, sem a szerződésszegésről. Az első ilyen jellegű szabályozásra 1812-ben kerül sor, amikor is előírja az uradalom, hogy a bérleti díjat félévcre előre kell fizetni. 1814-től már negyedévre módosul ez az előírás, és 1818-ban érvénybe lép, hogy 1/8-ot le kell tenni már szerződéskötéskor, ami csak az utolsó részletbe számít be. 1820-tól negyedévi bérleti összegre emelkedik a szerződéskötéskor leteendő kaució. 1822-től a szabályozás tovább bővül azzal az előírással, mely szerint 14 napi fizetési késedelem esetén az árendából a bérlő elmozdítottatik, és 1824-től már 6 százalékos késedelmi kamatot is fizetni kell. 1831-től az addigi szabályozás kibővül egy további elemmel, mely szerint az árendátornak valamely ingatlanát le kell kötnie garanciaképpen. Ilyen volt általában a szőlőbirtok vagy a keszthelyi ház, esetleg a marhaállomány.

Nem tartozik szorosan a szankcionáláshoz, de itt említendő meg, hogy a haszonbérletekhez általában földet és rétet is adott művelésre az uradalom. 1806-ig mindez ingyenes juttatás volt, ám ezt követően már fizetni kellett holdanként 3-4 forintot, kaszásonként pedig 4-5 forintot. 1808-tól már előírták a földek trágyázási kötelezettségét is, melynek nem teljesítéséért 1824-től büntetést róhattak ki. 1824-ben lépett életbe az az előírás, hogy az uradalom a földeket kicserélheti, míg 1828-tól már azt is előírják, hogy a földek 1/3-át üresen, a tavasziak alá beszántva kell átadni.

Aratási szerződések

Az aratási munkákra 1812-től kezdenek a szántói ispánságban bér munkásokat alkalmazni. A munkák elvégzésére az ún. aratógazdákkal kötnek szerződést, akiknek feladata a munka elvégzéséhez szükséges munkások toborzása.

1. Fizetés

1815-ben az aratók minden 12. és 100. kereszt learatott gabonát kapták meg. 1817-ben megkapták gabonarészük szalmáját is. 1828-tól a fizetés a vármegye limitációja szerint történik.²⁹ Az aratórész után a szalmát 1824-1834 között az uradalom nem adta ki, azonban ezt követően már újra kiadják. Igaz, 1842-től az uradalom a szalmát 2 Ft/szekér áron megvásárolhatja, s ez az ár 1843-tól 1 Ft/szekérre csökken.

2. A munkavégzés gyorsaságára vonatkozó előírások

1817-ben a szerződésekben megszabják, hogy naponta egy arátónak minimum 3 keresztet kell learatnia. Ez a szabályozás 1823-ig van érvényben. Majd 1828-tól érvényesül az az elv, hogy akkor és annyi idő alatt kell végezni az aratással, ahogy azt a tisztség parancsolja. 1834-től kezdve viszont általánossá válik az előírás: az aratást legalább 3 hét alatt be kell fejezni.

²⁹ Minden 11. és 30. kereszt.

3. Szankcionálás

Az év első harmadában, általában áprilisban kötött aratási szerződések két bizonytalansági tényezőt is tartalmaztak. Egyrészt az aratógazdák máshol is vállalhattak kedvezőbb kondíciókkal munkát, és így megtehették, hogy clállnak a szerződéstől, ami komoly gondokat okozott az uradalom számára a szükséges munkacső előteremtésében. Másrészt, ha a jég elverte a termést, ami a szerződéskötéskor még nem volt előre látható, akkor az aratógazdák fizetése drasztikusan vesztett értékéből. Mindezen kockázati tényezőket valakinek vállalnia kellett. A korabeli viszonyok között nem volt lehetőség biztosítótársaságokra átruházni ezt a kockázatot (bár az 1830-as években kötöttek olyan szerződések, melyekben a bérlők vállalták a kezükre adott épületállomány biztosítását a Trieszti Tűzkárbiztosító Társaságnál – ám ez nem vált általánossá), így a két fél valamelyikének kellett azt viselnie. 1823-ig lényegében az uradalom viselte a szerződéstől való clállás kárát. 1824-ben viszont már arra kötelezték a szerződésben az aratógazdákat, hogy 100 Ft/fő büntetés terhe mellett vállaljanak garanciát a szerződés betartására. A garanciavállalás elve az „egy mindenkiért, mindenki egyért” volt. 1828-tól szabályozták a jégverés esetén teendőket is, hiszen ekkor is kötelezték magukat a gazdák az aratás elvégzésére. 1834-től a kilátásba helyezett büntetés 100 forintról 200-ra emelkedett. Újabb változtatásra 1842-ben került sor, amikor jégkár esetén lehetővé tették a szerződések újratárgyalását.

4. Az aratógazdák társadalmi helyzete

Az aratógazdák társadalmi helyzetére vonatkozó információkat az 1853-as földelkülönözési összeírásból³⁰ vettem. Megvizsgáltam az uradalmi alkalmazottak listáját is, ám ebből az derült ki, hogy maguk az uradalmi alkalmazottak nem vállaltak önálló szerződésben aratási munkát. A vizsgálat pontosságát javítandó, az aratógazdák társadalmi pozíciójának vizsgálatát csak az 1841-50 közötti időszakra végeztem el. Ezt az indokolja, hogy ekkorra esett a szerződések 64 százaléka, valamint nem valószínűsíthetjük, hogy a telekbesorolás 1853-ig változott volna.

Összesen 137 aratógazdát tudtam azonosítani 1853-ban Szántón, mely szám körülbelül az aratógazdák felét tehetette ki. A bizonytalanságot az aratógazdák szerződésbeli pontatlan felsorolása okozza.

1853-ban Szántót a teleknagyság alapján a következő telekmegoszlás jellemezte:

egész telkes	3 fő	1,7 %
3/4 telkes	5 fő	2,9 %
1/2 telkes	42 fő	24,4 %
1/4 telkes	39 fő	22,7 %
házas zsellér	83 fő	48,3 %

Ezzel szemben az azonosított aratógazdák esetében a telekmegoszlás a következő:

egész telkes	0 fő	0 %
3/4 telkes	0 fő	0 %
1/2 telkes	5 fő	3,6 %
1/4 telkes	37 fő	27,0 %
házas zsellér	95 fő	69,4 %

Ezek az adatok arra utalnak, hogy az aratási szerződések révén az uradalom egy olyan termelői kört tudott munkaszervezetébe integrálni, mely alig tudott megélni saját gazdaságából. Amennyiben feltételezzük, hogy a házasságkötéseknél tárgyalt térségből való clván-

³⁰ MOL. P 275 Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 84-85. cs. Urbéri iratok. VII. Szántó (1853-as kataszter)

dorlás a harmincas évektől kezdve mérséklődött, úgy annak okai között minden bizonnyal komoly szereppel bírt az, hogy a megélhetés biztosítására az uradalom munkaszervezeti nyitása nyomán már helyben is nagyobb lehetőség volt, mint az ezt megelőző évtizedekben.

A fent írottak alapján négy nagyobb időszakot tudunk elkülöníteni az uradalom-bérlő viszony alakulásában:

Az 1790-1800-as évek első éveit, amikor a viszonylagos szabályozatlanság, eseti jelleg dominál. Az írásos szabályozás hiányában az ekkor kötött szerződéseket feltehetőleg erőteljesen befolyásolta a szokásjog. A következő időszak az 1800-as évszázad első évtizede, amikor a pénzbevételek biztosításának jelentősége lecsökken, és megnő az uradalmi inputok és outputok megszerzése és elhelyezési igényének szerepe. Mindezt vezérléssel (és nem szabályozással) igyekeznek megoldani, amennyiben elég merceven előírták, hogy miből mennyit és hogyan lehet termelni és eladni. A harmadik időszak az 1830-as és 1840-es évek, mely két évtized alatt fokozatos oldás következik be az előírtas vezérlésben, és helyette áttérnek a szerződések betartásának szabályozására. Ez azért fontos, mert mint láttuk, a vállalkozói szabadság egyre növekszik, a nem uradalmi piaci aktorok egymás közötti kapcsolatai megerősödnek, de ezzel a szerződések megszegésének valószínűsége is növekedhetett. Ennek csökkentésére egyre finomabb eszközöket kezdenek alkalmazni, amelyek szigorúan büntetik a szerződést megszegőket. Ebben a két évtizedben, és különösen a negyvenes években válik feszítővé a munkacróhiány. Mint az előző fejezetekben már láttuk, az uradalmi termelés fel-futása a harmincas évek végétől egyre nagyobb tömegeknek kínált munkát. A mezőgazdaság szezonális jellegéből kifolyólag azonban az állandó alkalmazottak számának növekedése nem jelenthetett gazdaságos megoldást, helyett az alvállalkozói szerződésekkel – a helyi tulajdonn kívüli népesség köréből toborozva – igyekeztek a szezonális munkacróigényt ki-elégíteni.

Összefoglalás: a „szántói modell”

A szántói gazdasági és népesedési folyamatok közötti kapcsolat alapján az 1730-1850 között eltelt százhusz év három rövidebb időszakra osztható. Az első, mely az 1780-as évekig tarthatott, nem tartozik a dolgozatban elemzett intervallumba, de az akkor végbement változások hatásai jelentkeztek az általam vizsgált korban is.³¹ A második periódus az 1780-as években kezdődött és az 1820-as évekig tartott, míg a harmadik szakasz az 1830-1850 közötti. Az első periódust az *extenzív növekedés*, majd annak *válságoszerű lezárulása*, míg a másodikat a *stagnálás*, a harmadikat pedig az *intenzív növekedés* jellemzi leginkább (1. ábra³²).

1. A helyi gazdaság- és népességnövekedés extenzív korszaka és válsága (1730-as évek – 1770-es évek)

A török háborúk lezárulását követően a Keszthelyi-hegység települései is gyorsan benépesültek. Egyrészt a helyi népszaporulat magas volt, másrészt német telepesek is érkeztek a térségbe, s a korábban műveletlen területek aránya gyorsan csökkent. A keszthelyi urada-

³¹ Ennek az időszaknak a főbb népesedési és gazdasági folyamatait a Benda Gyula vezette kutatócsoport credményei alapján rekonstruáltam.

³² Az 1. ábrán a „szántói modellt” mint folyamatot jelenítettem meg. A modell a népesedési, intézményi, kereslet-kínálati, munkacrópiaci és társadalmi rétegződési folyamatok egymásra hatását igyekszik megragadni. A folyamatábrán a szaggatott vonnallal jelzett tényezők és hatások a kutatómunka során nem vizsgált, mások elemzéseiből rekonstruált összefüggésekre utalnak, míg a folyamatos vonnallal jelzett tényezők és egymásra hatások a vizsgált időszak összefüggéseit mutatják.

lom társadalmának elemzői³³ a lakosságszám gyors növekedésének, a térségi népesség szerkezetének vizsgálatakor rávilágítottak arra, hogy ezt a növekedést elsősorban a kedvező időjárásnak, a járványok visszahúzódásának és a művelésbe vont földterület növekedésének tulajdoníthatjuk. Így ez a korszak az extenzív növekedés időszakának tekinthető.

Nem rendelkezem az 1770-es évekre vonatkozó adatokkal, de a térség más településein megfigyeltek alapján talán nem téves annak feltételezése, hogy az 1760-70-es évek környékén ez az extenzív növekedési időszak véget ért. Ennek okai között elsősorban az egy főre jutó jövedelem szintjének a népességnövekedés hatására történt zsugorodása, illetve a termelési szint csökkenését kiváltó rossz időjárású esztendőök és az embereket megzavartó járványok játszottak szerepet.

2. A stagnálás kora (1780-as–1820-as évek)

Az 1780-as évektől az 1820-as évekig tartó évtizedekben nem tapasztaltuk, hogy a helység, illetve az uradalom gazdasága tartós növekedési pályára tudott volna állni, annak ellenére sem, hogy a nagybirtok nagybirtoküzemmé való átalakulása³⁴ ebben az időszakban ment végbe. A népesség száma nem növekedett, de nem is csökkent. Valószínűleg sokan elvándoroltak a faluból, s abban a nagy migrációs folyamatban vettek részt, melynek eredményeként az alföldi és délvidéki megyék újranépesültek.

Még a napóleoni háborúk konjunktúrája sem tudta annak feltételeit megteremteni, hogy a térség gazdasága új növekedési pályára álljon, hisz sem a termelési technológiában, sem az üzemszervezetben nem történtek lényeges változások. Igaz ugyan, hogy az uradalom átalakulóban volt, hisz a Georgicon létesítését követően felkészült gazdasági vezetők sora jelenik meg az uradalmi hierarchia különböző szintjein, továbbá a juhtenyésztésben is jelentős volt a felfutás, de a térség életében ez a fellendülés csak egyszeri jövedelememelkedést jelentett. Az 1800-1810 közötti évtized ráadásul időjárási szempontból sem volt a legkedvezőbb, a termést ugyanis több évben is pusztította a jég, a sok eső vagy a szokatlan hideg. A falu nem tudott a népességnövekmény számára megélhetést kínálni, s a feltételezhetően javarészt szegényebb családok gyermekei máshol keresték azt.

A húszas évektől kezdve azonban új korszak kezdetének lehetnek tanúi a szántóiak. Egyrészt az uradalomban üzemszervezeti és technológiai változások történtek: megindult a vezetői javadalom növekedése, az erdészetből származó jövedelmek emelkedtek, az árendátorok szigorúbb uradalmi ügyintézővel találták szembe magukat, ami jobb, hatékonyabb munkára ösztönzött, kibővült az uradalmi munkákban való részvétel lehetősége. Másrészt viszont a kukorica és burgonya a paraszti gazdaságokban is elterjedőben volt, s a nagyobb munkaigényű, ám jobb termést ígérő növények visszaszorították az addig a szántóföldeken uralkodó rozsot. Persze az uradalomban már régóta termesztették a tengerit, meg a krumplit, de ott visszaszorulóban volt, épp a rozstermesztés bővülésének hatására.

3. Az újra meginduló növekedés időszaka (1830-as–1840-es évek)

Az Ausztriában az 1820-as évek közepétől meginduló gazdasági növekedés a magyar mezőgazdasági termékek iránti kereslet növekedését hozta. Mindez az uradalmi gazdálkodásban is előidézte a termelés szerkezetének módosulását. A gabonatermesztés szerepének növekedését egyrészt a technológiai újítások tették lehetővé, másrészt pedig az, hogy a bővülő termelés követelte munkaerő rendelkezésre állt. A korábban a térségből elvándorló kisebb vagyónú rétegek alkalmazási lehetőséget kaptak az uradalomban, s az aratógazdák rétege vállalkozó módjára gyűjtötte maga köré a szegényebb, saját földjén megélni nem tudó helyieket.

³³ Balázs; Benda Gy.

³⁴ Csicsi 1993.

Az uradalmi gazdálkodás változására talán az sem volt hatás nélküli, hogy Festetics György halálát követően 1819-ben fia, László vette át a birtokok igazgatását. Minden bizonnyal „főúri túlköltekezése” is szerepet játszott abban, hogy birtokai csődbe mentek,³⁵ s a gazdaság pénzügyeinek rendbetételére zár alá kellett venni a roppant nagyságú (111 ezer holdnyi) birtokot. Ezzel a korábbinál nagyobb szerepet kapott a György gróf idejében inkább alattvalónak tekintett tiszti réteg, s a gazdaság működtetésében a jövedelmezőség biztosítása vált elsődlegessé. A társadalmi elismertség biztosítását is szolgáló ágazatok (minta-tenyésztés, juhászat) visszaszorultak, s a jövedelmező növénytermesztésre és erdészetre koncentráldott az uradalmi figyelem.

A megnövekvő foglalkoztatás és a külső kereslet emelkedése a helyi jövedelmek emelkedését is előidézte, s ezzel lehetőség kínálkozott a gazdasági tevékenységek specializálódására, ami legélesebben a szőlőhegyi kitelepülésben érhető tetten. Mindez azt is jelenti, hogy csak a szőlőtermesztésből is meg lehetett már élni.

A gazdasági növekedés a helyi társadalom átrétegződésével is együtt járt, hiszen az uradalmi cselédek, illetve alkalmi munkások és a szőlőhegyi zsellérek a helyi társadalom alsó vagyoni rétegeibe tartozók számát növelték, viszont az uradalmi tisztek és árendátorok korábban helyben nem ismert jövedelmi szintet értek el. Mindezzel együtt épp a felső és az alsó rétegek tűnnek a leginkább mobilnak, s különösen az uradalmi tisztek és az árendátorok esetében figyelhető meg Keszthelyre való törekvésük. E folyamat hatásaként a térség társadalma térbelileg is átalakul: a legvagyonosabb rétegek a városban sűrűsödnek, míg a falvak inkább a túlnyomóan szegényebb társadalmi csoportok lakhelyévé válnak.

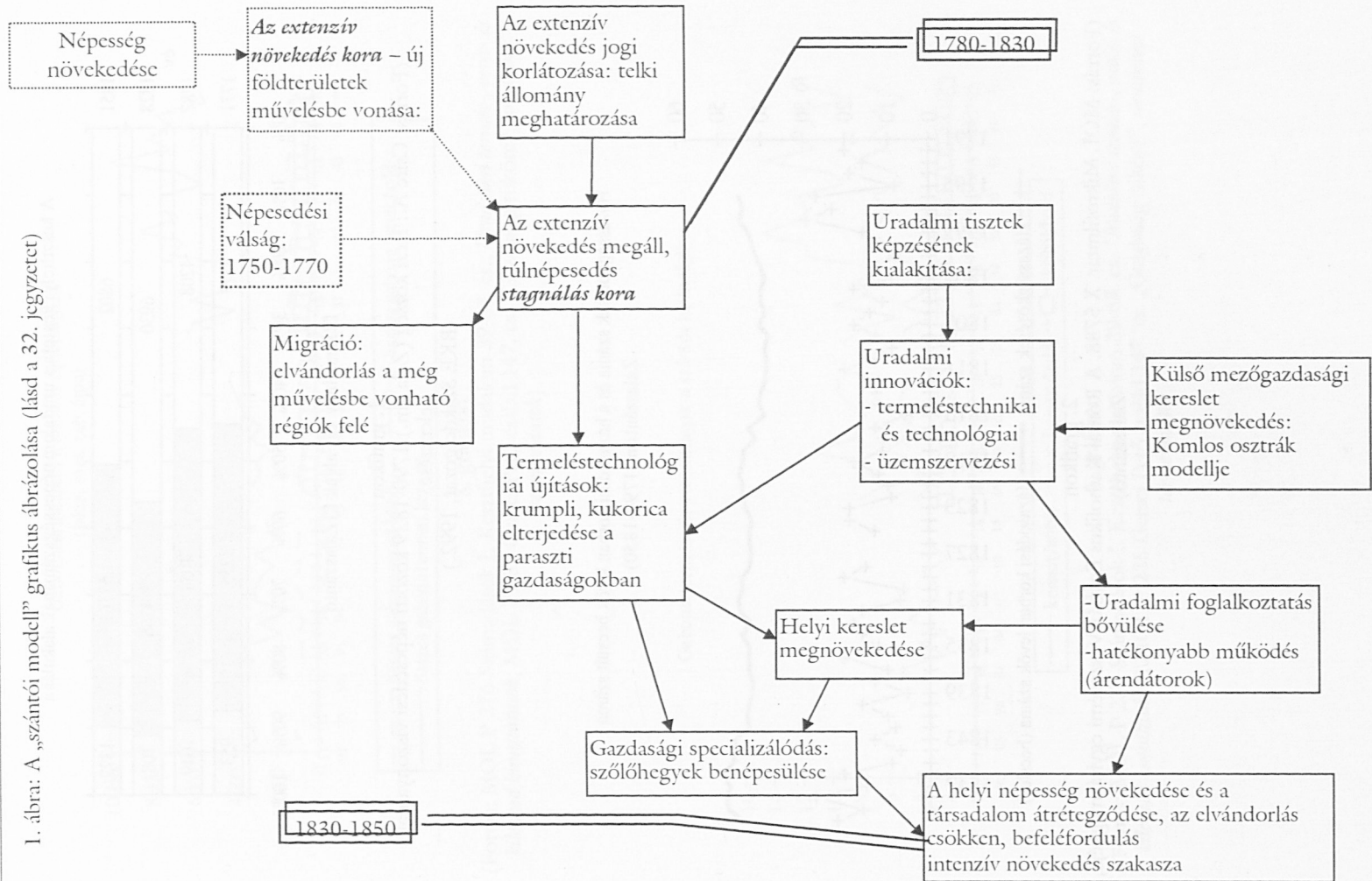
A „szántói modell” alapvető sajátossága, hogy a helyi gazdaság bővülését elsődlegesen az uradalom által generált jelenségeként írja le. Vagyis az uradalmi gazdálkodásban bekövetkezett változásoknak tulajdonítom a növekedést generáló folyamatok alapjainak létrejöttét. Mindehhez persze szükséges volt a térségen kívül jelentkező keresletbővülés és az uradalom keretében működő, a kor követelte szakmai felkészültséggel rendelkező gazdatiszti réteg. Az uradalmi tisztek voltak a térség gazdaságának azon meghatározó aktorai, akik a tartós növekedést biztosító intézményi változások elterjedését indukálták, akik új termelési módszereket és üzemszervezési eljárásokat honosítottak meg. Festetics György gróf halálát követően a gazdatisztek szerepe felértékelődött az uradalom működtetésében, s a gazdálkodásban a korábban jellemző „presztizs-orientáltsággal”³⁶ szemben a nyereség-orientáció nyert teret.

A „szántói modell” nem tekinthető a magyar gazdaság 19. század első felében tapasztalható átalakulására általánosan alkalmazhatónak, hiszen az ország számos régiójában az uradalmak nem tudtak a keszthelyihez hasonló szerepet vállalni. Több uradalommonográfia a Festetics-uradalmakban végbement átalakulással mind időben, mind megoldásait tekintve egybeeső változásokról tudósít, de az uradalmak szerepe az ország más-más régióiban eltérő volt. Más birtokszerkezetű régiókban az innovációk terjedésének eltérő mintái lehettek érvényesek. Így további kutatásokra van szükség annak feltárására, hogy az osztráknál később iparosodó magyar gazdaság – elsősorban a mezőgazdaságra építve – miként volt képes a potenciálisan meglevő népesedési válság elkerülésére, új megélhetési lehetőségek generálására. Ez minden bizonnyal a Monarchia más területeivel való interakcióban valósult meg, ám Komlos „osztrák modellje” az említett különbségek miatt csak korlátozottan tekinthető érvényesnek a magyar gazdaságra. A „szántói modellben” feltárt összefüggések és más elemzések is azt mutatják, hogy a magyar gazdaság a makrointézményi változások elmaradása mellett is képes volt az – elsősorban mikro, lokális – intézményi megújulásra. Ennek alapján talán megkövethető – legalábbis hipotetikus jelleggel – az a kijelentés, hogy a magyar gazdaság megújulására épp a mikroszintű változások sokasága és sokfélesége volt jellemző, de ennek verifikálásához további, s elsősorban lokális vizsgálatokra van szükség.

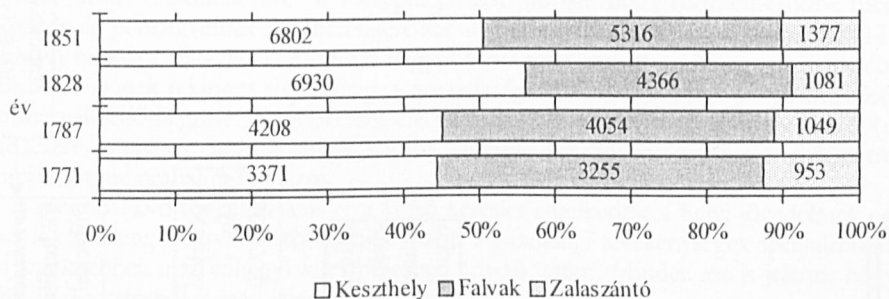
³⁵ Szabó D.: A herceg Festetics-család története. Budapest, 1928.

³⁶ Csitse 1993.

1. ábra: A „szántói modell” grafikus ábrázolása (lásd a 32. jegyzetet)

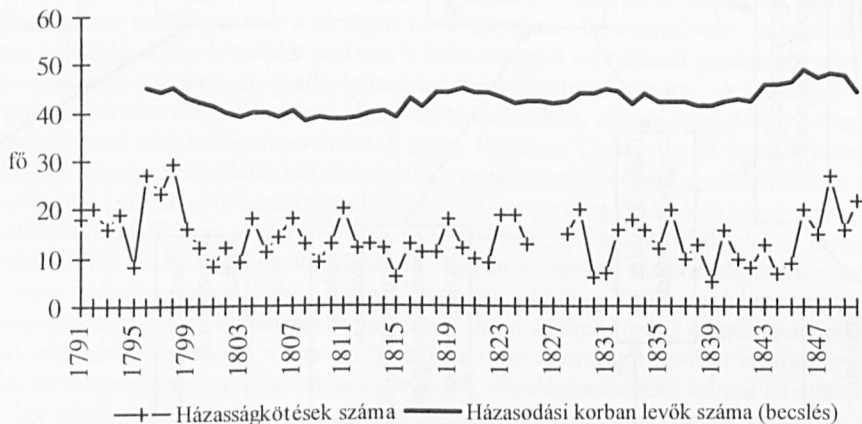
A keszhelyi Festetics uradalom népességszámának alakulása

1. grafikon

(Forrás: Csitse A.: Rezi község (Zala vm.) 1790-1829 közötti népesedési viszonyainak elemzése.

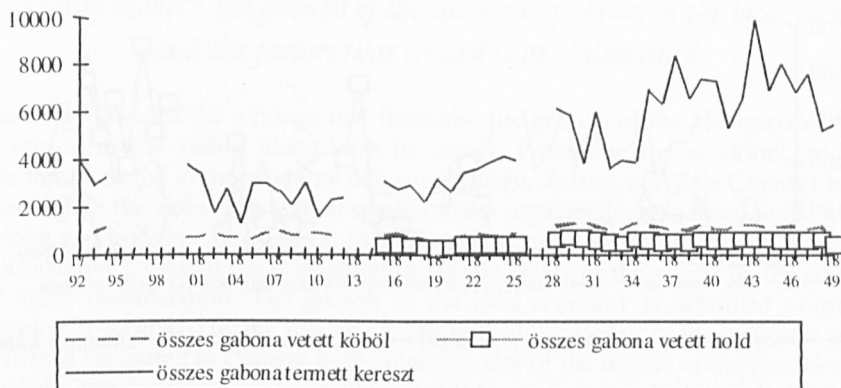
BKE Szakdolgozat, 1992.)

Házasságkötések száma és a házasodási korban levők becsült száma
Zalaszentőn (1790-1850)

2. grafikon

(Forrás: MOL Mikrofilmtár. X 5788. A Római Katolikus Egyház Veszprémi egyházmegyéje, Zalaszentő)

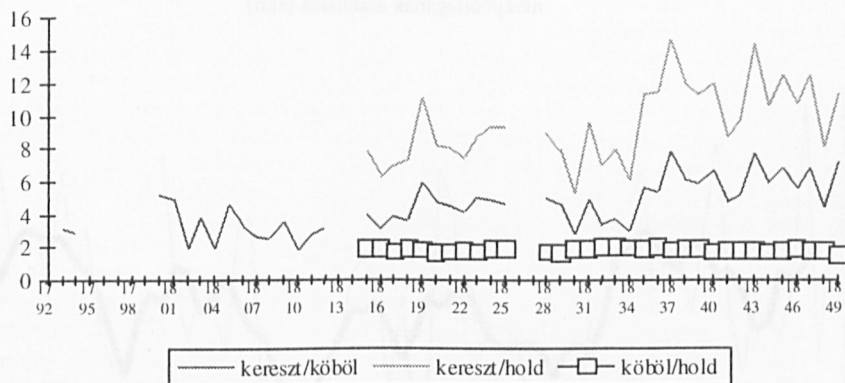
Gabonatermesztés a szántói ispánságban
(búza, rozs, zab, árpa)

3. grafikon

(Forrás: MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 39-68. cs., *Uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*; MOL P 235 Gersei Pető család 147. cs. „Gazdaság tüköre”, *uradalmi termésadatok*)

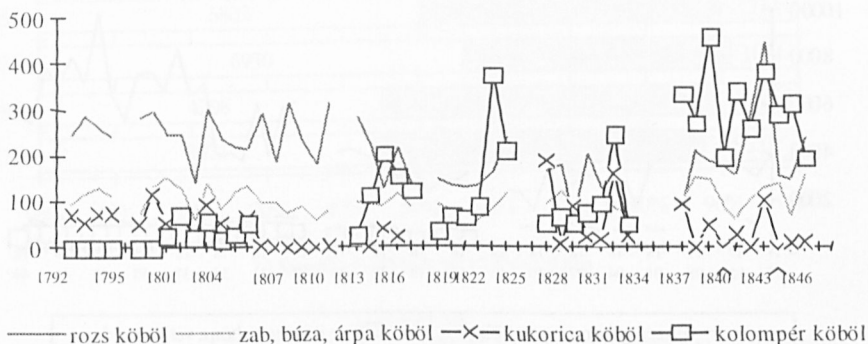
Gabona termés- és vetésátlagok a szántói ispánságban

4. grafikon

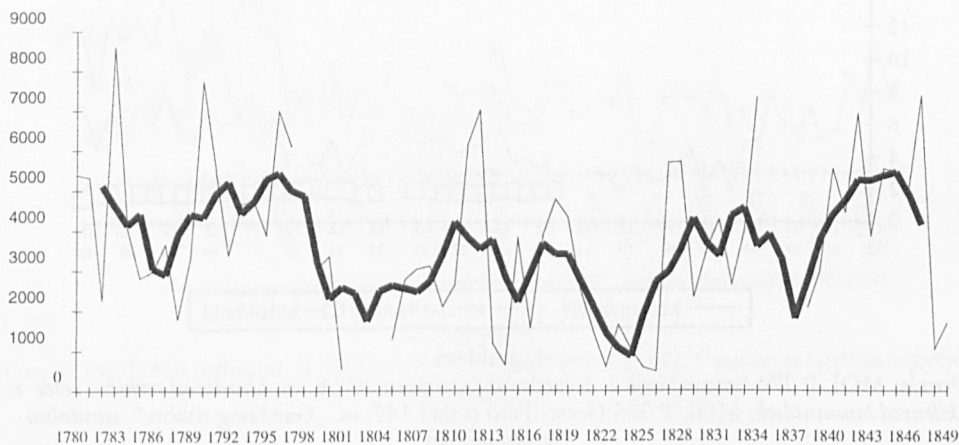
(Forrás: MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 39-68. cs. *Uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*; MOL P 235 Gersei Pető család 147. cs. „Gazdaság tüköre”, *uradalmi termésadatok*)

Kilencedes termés Szántón

5. grafikon

(Forrás: MOL P 235 Gersci Pető család 147. cs. „Gazdaság tüköre”, *uradalmi termés adatok*; MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 39-68. cs., *uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*; MOL P 276 Számadások I. Keszthelyi uradalom 354-360. cs. A szántói ispánság számadásai, *uradalmi termés-, vetés- és kilenced kimutatások*)

A szántói kilencedes bortelemelés és ötéves
mozgóátlagának alakulása (akó)

6. grafikon

(Forrás: MOL P 275 Birtokgazdálkodással kapcsolatos iratok 63-66. cs. alapján saját számítás.)

ANDRÁS CSITE

*The "Szántó model": the growth of the sustaining ability of the local economy
and the factors that caused it at Zalaszántó*

The essay is one of the writings that thematise the growth of the Hungarian economy which started in the 1830s, along with its causes. Presenting the economic and social changes that occurred in the economy of a small village, Zalaszántó (Zala County) between 1790 and 1850, the author shows that modifications successfully introduced in the technics, technology and business organization of an economic unit displaying signs of overpopulation considerably increased the population sustaining ability of the village by the end of the period under consideration. The growth of the local economy is described primarily as a phenomenon generated by the manor, i.e. laying the foundations of the processes generating growth is attributed to changes in the management of the manor of the Festetics family at Keszthely. The period under discussion is divided in two parts in terms of the transformation of the local economy, the one between the 1780 and the 1820s being that of extensive growth, the other between 1830 and 1850, of intensive growth. The last part of the paper sums up the results in a dynamic model, the so-called "Szántó model", which could be used as a basis for comparison during future investigations of local economy.